

PHILOSOPHIA PERENNIS

Kádár Zoltán :

A Frankfurti iskola technológiakritikája: a kisiklatott felvilágosodás anatómiája II. Herbert Marcuse

A kritikai elmélet képviselői az 1950-60-as években két, alapvetően eltérő irányzatot képviseltek kutatási módszereik tekintetében – írja Douglas Kellner. Az egyik vonal a nyugati civilizáció filozófiai-kulturális trendjeinek elemzésével foglalkozott, melynek emblematikus eredménye a Felvilágosodás dialektikája lett, míg a másik, leginkább Marcuse nevéhez köthető vonal egy praktikus-politikai irányba tartott, és a kor társadalmi változásait igyekezett feltérképezni, közelítve egymáshoz a filozófiát, a társadalomelméletet és a radikális politikát. Ez az irány éppen azt a fonalat vette fel, melyet a 30-as években Horkheimer és Adorno a filozófiai és kultúrkritikai vizsgálódások kedvéért szüneteltetett.¹

A Frankfurti iskola harmadik széles körben ismertté vált teoretikusa, Herbert Marcuse élénk érdeklődését a technológia használatának negatívumai, a technológia fetisizálása iránt egy korai, *Néhány társadalmi következtetés a modern technológiáról* című 1941-ben írt tanulmánya is bizonyítja. Marcuse itt több mint két évtizeddel az *Egydimenziós emberben* kiérlelt álláspontja előtt már feltérképezi a technológia és a politikum olymértékű összefonódását, melynek az egyes ember csak áldozata lehet. Marcuse esetében határozot újításnak tekinthető, hogy a klasszikus marxi, a kapitalizmus világának gazdasági analízisén alapuló kritikát áttolta a technológia és a tudomány kritikájának térfelére. Ennek során azonban nem tett le arról, hogy a technológia éppen aktuális használatának visszasságai nem köbe vésett negatívumok, és ezen eszközök kizsákmányolásmentes használatát is elképzelhetőnek tartja.² Marcuse magyarázata azért megvilágító erejű – állítja William Rehg – mert dialektikusan ötvözi a kritikai gondolkodás korábbi technológia-és tudománykritikai eredményeit saját meglátásaival, de ezt anélkül teszi, hogy eluralkodna rajta az önemésztő pesszimizmus.³ A technológia Marcuse szerint egy társadalmi folyamat, melynek a technika látható megnyilvánulásai (ipar, szállítmányozás, telekommunikáció, stb.) csak egy részhalmozat képezik, mert a technológia egy másik sajátossága mintegy az emberbe égett: egy létmód, a világhoz való újszerű, a 18-19. századtól datálható viszony. „A társadalmi viszonyok szervezésének és fenntartásának (vagy megváltoztatásának) egy formája, az uralkodó gondolatok vagy viselkedésminták kinyilvánítása, a felügyelet és az uralom egyfajta eszköze”.⁴

Az ipari társadalom kialakulása során az individualisztikus racionalitás technológiai racionalitássá változott, megteremtve egy új, kétségtelenül kegyetlenebb világot, melyben – állítja Marcuse Lewis Mumfordot idézve – az ember alávettette magát annak a „magától értetőségnek”, hogy ami igazán számít, az már nem ő, hanem a gép.⁵ Ez az állapot még meghagy valamit az egyéniségből e szabványosított világban is: az egyén megválaszthatja, hogy a rá nehezedő szabványok melyikének feleljen meg, hogy milyen társadalmi pozíció megszerzéséért küzdjön az ipari civilizáció igényeit kényszerből lesők táborán belül. De magára kell öltetnie a gyakorlatiasságnak egy, az ipari társadalmat megelőző időktől gyökeresen eltérő változatát, mely már nem a természeti törvények megértését kívánja meg a természeti hatalmak uralása érdekében, hanem a gépszerű folyamatból eredő megtestesült racionalitás és célszerűség igényeinek elsajátítását. Ezen igények már nemcsak beolták magukat az életvezetési elvek közé, hanem maguk váltak ilyen elvekké.

Az ipari társadalomban az élet elveszíti spontaneitását, egyfajta kalandtalanításon esik át. „Vegyünk egy egyszerű példát. Az ember, aki egy távolabbi helyre autóval kíván eljutni, térépről kiválasztja az útvonalat. A városok, a tavak, a hegyek így

¹ Douglas Kellner: *Critical Theory Today: Revisiting the Classics*. Theory, Culture and Society, 10/1993, 53-54.

² Ben Agger: *Marcuse & Habermas on New Science*. Polity, 9/2, 1976, 166.

³ William Rehg: *Critical Argumentation Theory and Democracy: Lessons of Past Debates over Technoscience*. Revista Portuguesa de Filosofia, 59, 2003, 124.

⁴ Herbert Marcuse: *Some Social Implications of Modern Technology*. In *Technology, War, and Fascism. Collected papers of Herbert Marcuse I*. Edited by Douglas Kellner. Routledge, 1998, 41. Stanley Aronowitz *Az ismeretlen Herbert Marcuse* című írásában ennek kapcsán külön kihangsúlyozza a tényt, hogy Marcuse a technológia és a technika közé különbséget tesz, mert a technika olyan „részelem”, amely egyként szolgálja a rombolás és az építés erőit. Stanley Aronowitz: *The Unknown Herbert Marcuse*. Social Text, 58, 1999, 145.

⁵ Uo. 44.

kikerülendő akadályokká válnak. A vidéket az autópálya formálja és rendezi: amivel útközben találkozunk az mind az autópálya melléklete vagy függeléke. Számos jel és plakát mondja meg az utazónak, hogy mit tegyen és gondoljon, még a természet szépségeire és a történelmileg jelentős helyszínekre is felhívják a figyelmét. Mások gondoskodnak róla, de nem ártó szándékkal, hanem hogy segítsék. Kényelmes parkolókra lel ott, ahol a legszebb a táj. Hatalmas reklámok hirdetik, hogy hol álljon meg, hol talál felfrissülést, s mindez érte van, biztonságáért és kényelméért; megkapja amit akar. Üzlet, technika, emberi szükségletek, és a természet egygyé olvad, egyetlen hasznos mechanizmussá válik. Az jár a legjobban, aki követi a tanácsokat, alávétve spontaneitását a névtelen bölcsességnek, mely mindent elrendezett számára”.⁶ Minden lehetőség számba vétetik és az élet minden területén az energiaminimum elve alapján meghozható az optimális döntés, hosszú és rövid távon egyaránt. Az autonóm létezés igénye csak veszélyezteti a szabályosra csiszolt mindennapokat, míg a szófogadás elvezet a vágyott cél eléréséhez. A kényelem folyamatosan növekszik, a technika világa egyre bővül, az újdonságok pusztítják a régi megoldásokat, egyre több ember válik kvázi gépkezelővé, az ipari társadalom kiszolgáló személyzetévé – de csak speciális, apró, a rendszer egészének átlátását lehetetlenné tevő posztokon, melyeket bürokratikusán kell összefogni, egymástól függő struktúrákat képezve. Így az egyén véletlenül sem azt cselekszi amit akar, mindig a felsőbb szintek iránymutatása szerint jár el.

Megváltozik az emberek közötti érintkezés, a személyes kapcsolatokat felváltja a telefon, a figyelem egyre inkább a gépekre összpontosul. „Az átlagember aligha érdeklődik olyan élenként bármely élőlény iránt, mint amilyen kitarással gondolja autóját. Az imádott gép immár nem holt anyag, emberi tulajdonságokat kap. Ezzel visszaadja az embernek amit birtokol: a társadalmi gépezet életét, amelyhez tartozik. Az emberi viselkedés a gépi folyamat racionalitását vette magára, és ez a racionalitás határozott társadalmi tartalommal bír”.⁷ Az ipari társadalomban való viselkedés elsajátítása, magától értetődősége, a „dolgoz mechanikus tudomásul vételének állhatatos gyakorlata”,⁸ a folyamatos technológiai változás az egyént rugalmas – a rendszer keretein belül tág tűrésű – elfogadó lényvé neveli, aki gépkatrészként simul bele abba a gigászi mechanizmusba, melyet a társadalom kiválasztott mérnökei a mind nagyobb profit érdekében folyamatosan kalibrálnak. Jó érzékkel elemzik ki az emberi szükségleteket, és úgy alakítják a körülményeket, hogy a kellően tréningezett ember könnyen ráleljen vágyainak kielégítési lehetőségeire. A jól tartott egyén tulajdonképpen racionális döntést hoz, amikor függetlenségéért cserébe a kényelmet, a magától értetődést, a tervezhetőséget választja, és örülnie kellene lennie, ha szándékosan kiterne a rá záporozó áldások elől. „A racionális viselkedés azzal a magától értetődőséggel válik azonossá, amely ésszerű engedelmességre tanít, garantálva a boldogulást az uralkodó hatalmi viszonyok között”.⁹ Ez tulajdonképpen maga a taylorizmusba mártott társadalom, a tudományos menedzsment kiterjesztése a gyárkapun túlra, mely így rátelepszik a munka világán kívül a szórakozásra, a szabadidőre, a fogyasztásra, a közigazgatásra és az oktatásra is.¹⁰ E hiperracionális pác átjárja a társadalom minden intézményét, beszíváro az egyéni és közösségi döntésekbe. Minden annyira örjítően logikus, ésszerű és hatékony, hogy az „apparátus” boldogan, erőteljesebben duzzadva zakatol – éppen csak alkatrészei veszítik el egykori önmagukat.

Az alkatrész-szerű együttműködésből eredő biztonság tartós jelenléte bizonyítja, hogy aki ezt az életmódot választja, nem csalódik. Az önfeladásban rejtőző racionalitás felé hajlás ugyanakkor a kritikai racionalitás elutasításával egyenértékű, így hosszú távon a demokratikus körülményeket is alááshatja, mert az éppen szolgálatot teljesítő operátoroktól függ, hogy a monopóliumok tulajdonosainak a profitot hozó, csak a technológiai klisék szintjén mozgó-alakuló jelenbe dermettség a céljuk, vagy az ennél is jobb üzlet tető alá hozása érdekében a diktatúra felé indulnak el. Amerikában a vállalati bürokrácia elintézi, hogy az egyéni és a közérdek, ha illuzórikusan is, de egybe essen, az állam nem dédelget túlzottan nagyratörő álmokat. Termelés, fogyasztás, kényelem és kiszámíthatóság összefonódása évről évre produkálja a szükséges status quo-t: mindenki elégedett a konjunktúra-demokráciában, így a diktatúra eljövetele aligha fenyeget Marcuse 1941-es helyzetértékelése szerint.

A diktatórikus irány felé mozdulás a 20. század szociálpszichológiai eredményeinek tükrében ugyanakkor könnyedén kivitelezhető: mindössze a tömeggé gyúrt, szabványvágyak szabványkielégítésére idomított lakosság körülményeinek bizonyos, a hatalom által privilegizált új irányba fordítása szükséges hozzá.¹¹ Az indusztriális világ magától értetődő racionalitása e kormányozásokat nagyban megkönnyítheti – amint az az 1940-es évek elején tapasztalható európai folyamatokból is kiténik. A szétszabdalt, különleges szakmai csoportokra osztott, átbürokratizált, magas munkakultúrával rendelkező német társadalom éppen ennek az áldozata, akárcsak szövetségesei. A vállalati, a kormányzati és a pártbürokrácia taktikus egybe terelése, azonos kommunikációra hangolása volt az az elem, amelyből a gazdasági folyamatok által meghatározott létmód totalitárius politikai kontrollá változott, ideológiai tartalommal oltva be a már meglévő munkafegyelmet egy hatalmas megtérülést ígérő vállalkozás kivitelezése céljából.¹² Marcuse ezzel felvillantja a technológia és a technokrácia

⁶ Uo. 46.

⁷ Uo. 47.

⁸ Uo. 48.

⁹ Uo. 48.

¹⁰ Uo. 49.

¹¹ Uo. 55.

¹² Uo. 58.

fasizmusban való átalakulásának folyamatát is az európai közegben. Azt állítja, hogy a technológiának, mint az emberi tevékenységet segítő mechanizált produktumok összességének, valamint a világhoz való viszony megváltozásának, az ebben rejlő rugalmasságnak ékes példáját adja a Harmadik Birodalom, mint a technokrácia egy teljesen új formája. Az imperialista célok ilyen sajátos ötvözte átlépi a burzsoá kizsákmányolás megszokott profitéhségének határait, mert szokatlan kreativitással olvaszt magába olyan új területeket, melyeket a profitfelhalmozók észjárása addig képtelen volt egység alá hozni.¹³ E „terrorista technokrácia” a maga új ember-és társadalomképével még azokban is borzongást kelt, akik a technológiai haladás őszinte hívének vallják magukat, mert e nővumok – bár egyfajta gépezetté formálják a Birodalmat – nem a gépek használatából erednek. Nem a gépezet torzítja el kezelőjét, de nem is a tömegtermelés negatív hatása mutatkozik meg itt, hanem éppen az új elvek válnak a gépek és a tömegtermelés befolyásoló tényezőivé.

Stabilan demokratikus körülmények között azonban a modern ipari társadalmat képviselő állam óvatosabb: nem bocsátkozik olyan kalandokba, melyek során gazdasági érdekből egész kontinenseket kebelez be. A demokratikus elvek mentén éppen az állami bürokrácia fékezi meg azokat az alulról jövő kezdeményezéseket, melyek térnyerése Európában világháborúhoz vezetett. E békésebb hozzáállás az egyéniség nélküli tömegek folyamatos, kiapadhatatlan profitot hozó kiszolgálására épít, így nem kockáztat feleslegesen, biztosra megy.¹⁴ A felvilágosult ember addig kombinált, tervezett, alkotott, hogy évszázadok alatt, a tudományos-technológiai vívmányok, racionális életvezetési elvek megalkotása közben elveszítette önmagát, és visszavedlett valamiféle nyájá, vezetett tömeggé. E nyáj felett a piac egyéni érdekek fölé emelt önérdeke az úr, és „a gépesített tömegtermelés mindenüvé betüremkedik, ahol az egyéniség megvethetné a lábát”.¹⁵ Marcuse hangsúlyozza, hogy erről nem a technológia tehet, hanem azok, akik azt ily módon alkalmazzák, profitorientált, globális uniformizáltságot teremtve és fenntartva. Éppen ezért a technológia ellenesség, a modern életforma elvetése nem nyújthat megoldást a problémára, mert a szabványok és a gépesítés egy más szellemi környezet eluralkodásával valódi előrevivői lehetnek az emberiség tényleges individualizációjának, az emberi kreativitás természetes és kívánatos eredményeihez vezetve. Ember és gép ezidáig a legrosszabbat hozta ki magából, együttműködésük azonban így is hatalmas, de korrigálható eredményeket produkált.¹⁶ E korrekció, vagy inkább egyensúlyteremtési lehetőség bontakozik ki az *Erősz és civilizáció* lapjain a 60-as évek hajnalán. Egy 1978-ban készült interjúban egykori tanítványa konkrétan azt kérdezi az idős Marcusétól, hogy vajon nem azt akarta-e kifejezni a műben, hogy a fejlett technológia lehetőségeivel felvértezve egyenesen az örömelv által vezetett életet lehetne megvalósítani. Marcuse ekkor arra figyelmezteti a kérdezőt, hogy nem értette meg igazán mondanóját, mert „ezt ilyen módon – ’hogy az örömelv szerint élni’ – nem írtam le soha, hiszen a másik alapelv mindig a közelben marad.”¹⁷ Marcuse arra utalt munkássága során, hogy az egyensúlyt kellene megtalálni az örömelv és a rombolás ösztöne között a technológia nyújtotta hatalmas erők alkalmazása közben. Ésszerű szervezetségre van szükség, olyan társadalomra, amelyben nem veti be a túlaradó bőség, de a hiánygazdaság eszközét sem az uralom megszerzése érdekében egy szűk csoport. Az agresszív ösztönöket kell az ésszerűséggel párosítva a haladás érdekében kanalizálni – véli Marcuse –, egyfajta versengő szocializmus formájában.

A kapitalizmus technológiával felvértezett negatívumai azonban, akárcsak Marxot, Marcusét is elkísérik élete végéig. A probléma makacsságát jelzi, hogy 1964-ben *Az egydimenziós ember* kiemelt témájaként szerepelteti a technológia és az uralom szimbiózisának problémáját, ugyanakkor továbbra is – „a határozottan technofób Roszakkal ellentétben – éppen ebben látja a potenciális kitörési pontot a modern kapitalizmus világából. Ez azonban csak halvány reménysugár marad, amely alig-alig világítja be a könyv rendkívül komor perspektíváját”.¹⁸ A műben Marcuse külön fejezetet szentel a témának „technológiai racionalitás és az uralom logikája” címmel, és azzal a gondolattal indít, hogy a fent-lent dichotómia minden társadalmi változás, minden technológiai fejlődés dacára ugyanolyan erőteljesen tartja magát a társadalmi valóságban, akárcsak a pretechnológiai korszakban. A különbség annyi, hogy az uralom módozatai haladtak a korrallal, és már nem a személyi függés úr-szolga viszonytal leírható mintázatát veszik fel, hanem a „dolgok objektív rendjéhez” való igazodásként mutatkoznak meg.¹⁹ Ezen objektív rend az uralmon lévők akaratát nyilvánítja ki, de a korábbinál összehasonlíthatlanul finomabb rendező elvek szerint képez hierarchikus struktúrákat a társadalmon belül. A fejlett ipari társadalom bámulatatosan megszervezett gazdasági-politikai rendszere a 60-as évekre megmutatta, hogyan kell „jól”, de mégis kritizálható módon működtetni a piacgazdaságot: hogyan kell világméretű szövetségben legyőzni az egyik totalitárius rendszert, de a másik szólamainak sem engedni. A rendszer dühítő ésszerűsége és logikája ugyanakkor – és ez megdönhetetlennek látszó sikerességének titka – rendkívül

¹³ Uo. 42.

¹⁴ Uo. 60.

¹⁵ Uo. 61.

¹⁶ Uo. 64.

¹⁷ Miriam Miedzian Malinovich: *Herbert Marcuse in 1978: An Interview*. Social Research, 48/2, 1981, 371.

¹⁸ Kovács Gábor: *Technológia- és technokráciakritika – hatvannyolc esztendő történeti háttere*. Híd, 2008, 6-7, 18.

¹⁹ Herbert Marcuse: *One Dimensional Man*. Routledge, 2007, 147.

nehézzé teszi a vele való polemizálást, mert benne „a negatív a pozitívban, az embertelenség az emberiségben, az elnyomás a felszabadításban van”.²⁰

Az egyén fejlettebb eszközökkel harcol életben maradásáért és az ember-ember, ember-természet viszonylatok is tudományosabb, racionálisabb eszközöket kapnak a kizsákmányolás terén. A tudományos munkaszervezés az embert és a technológiát egy mérhetetlenül produktív közegbe helyezi, az egyén jól trenírozottsága és hatékonysága a világot a legkülönbözőbb termékekkel árasztja el, miközben ugyanez az egyén manipuláltsága révén a túlfogyasztásban és önnön értékeinek elherdálásában, illetve ki sem fejlesztésében is élen jár, holdkőrosként botorkálva a precízen megtervezett világban. A tudomány, a technika alkalmazásra kerül, de gondosan amputálták róla mindazt, ami a jót, az erkölcsöt, az igazat képviselhetné benne, és a szépség irányába sem tesz lépéseket. Az ész semlegesen tör előre.²¹

Az értékek lassan parkoló pályára állnak, minthogy verifikálhatatlanok. Úgy-ahogy még képesek hatni a társadalomban, de a régi korok igazságait az új szellemiség felülírja, mint haszontalant, és a legújabb matematikai-fizikai eredményekkel felvértezve újratervezik a természettel – és benne a társadalommal – való foglalatosság mozzanatait. Ez már régen nem a végső kérdések kutatása, a kérdés nem a „mi?” hanem a „hogyan?”. „Más szóval, elméleti síkon, az ember és a természet átalakításának objektív határait mindössze az anyag nyers konkrétsága jelenti, mely még győzedelmes dacol a tudással és a hatalommal”.²² Az ember önálló létezőből eszközzé változik, afféle csákány a természet kiaknázása és a haszonért folytatott harc során.

A világról való gondolkodás alapvető változáson megy át, s ennek érzékeltetésére Marcuse idézi Heisenberget, aki szerint a térben és időben zajló objektív folyamatokat megfigyelő elme – a res extensát visszatükröző res cogitans – megkülönböztetése már nem megfelelő kiindulópont a modern tudomány számára.²³ Másrésztől Marcuse Heideggerre hivatkozva arra a szemléletre is rámutat, mely a lét teljességét potenciális nyersanyagként kezeli, átalakítandó, terméké változtatandó, gépekkel leigázandó pusztá anyaggként fogva fel azt.²⁴ A megfigyelő, a tudást „lejáró” álláspont a fejlett ipari társadalomban kevés, az ego már technológiai arzenáljával felvértezve tevékeny résztvevője az egykoron értelmezni kívánt folyamatoknak. A természettudomány technológiai aprioriként definiálható, de mindent eszköznek tekintő eljárás módja egyben politikai apriori is: a modern világ egy pillanatra sem állhat meg, az ember teremtette körülmények egybeolvadnak, elválaszthatatlanok egymástól. A technológiai apriori magától értetődősége mindenki alapvető létmódjává válik, a technológiai haladás politikai kulcskérdés, mert aki lemarad, nem fejleszt, nem „növekszik”, az a civilizáció peremén találja magát.²⁵ A gépek hideg, semleges világa a racionalitás tündöklését hirdeti, ám eközben a régi korok mítoszait leromboló tudomány belefut önnön mitikus, fetiszizált ábrázolásába. „Az eszközszerűséghez való ’helyes’ hozzáállás a *műszaki* megközelítés, a helyes logosz a *techno-lógia*, mely megtervez egy technológiai valóságot és vissza is hat rá”.²⁶

A világ varázstalanítása, a természet kivetkőztetése minden más tulajdonságából, hogy csak mennyiségi meghatározhatósága maradjon, a társadalomra is rányomta bélyegét: jórészt eltűnt az emberek közötti természetes hierarchia, s az egyének megítélését felváltotta a gépként analizáló munkaerőpiac. Az egyén a belőle kinyerhető érték alapján „kerül felhasználásra” a termelés világában, az uralom új formája az ember eme eszközszerűségének gyakorlati értékelése lett. „Ma az uralom nemcsak a technológián keresztül állandósítja és terjeszti ki magát, hanem úgy, ’mint’ a technológia. S ez utóbbi nagymértékben legitimálja azt a növekvő politikai befolyást, mely a kultúra minden szféráját magába szívja. Ebben az univerzumban a technológia az ember szabadságnélküliségének nagymértékű racionalizálásáról is gondoskodik, kimutatva, hogy ’gyakorlatilag’ képtelenség az autonóm létezés kivitelezése az egyéni életvezetés terén. Ezért e szabadságnélküliség nem tűnik sem értelmetlennek, sem politikailag meghatározottnak, hanem inkább ama technikai apparátusnak való alávetettségnek, mely az életet kényelmessé teszi, a termelékenységet pedig növeli”.²⁷ Ezen állapot a legújabbkori történelemben azt bizonyítja, hogy sem az autonóm tudomány, sem az autonóm ember létrehozása nem járt sikerrel, dacára a felvilágosított elme erre irányuló, több évszázados próbálkozásának. A demokrácia ésszerűsége nem az ember testi és értelmi kiteljesedtségét, boldogságát hozta el, hanem a kényelmes eszköz-létet, a tudomány pedig profitszagú, nagyvállalatok vagy államok által dotált irányokba kénytelen tekinteni, minden magasztosság nélkül. Tudomány és társadalom megújult ugyan, folyamatos változás jellemzi mindkettőt, de ugyanazon „gépkezelők” irányítják, „a racionális társadalom elgáncsolja az értelem eszméjét”.²⁸

²⁰ Uo. 149.

²¹ Uo. 150.

²² Uo. 155.

²³ Uo. 156.

²⁴ Uo. 157.

²⁵ Uo. 157.

²⁶ Uo. 160.

²⁷ Uo. 162.

²⁸ Uo. 170.

Marcuse lesújtó következtetéseihez 1968-ban hozzáilleszt egy figyelemre méltó észrevételt *Agresszivitás a fejlett ipari társadalmakban* című tanulmányában. Kiindulópontja az, hogy a többségnek jólétet biztosítani képes (de a társadalom páriáit is folyamatosan kitermelő), fejlett technológiával bíró, luxuscikkeket és selejtet egyaránt a fogyasztók kezébe adó, gazdaságot és politikát szövetségbe kovácsoló, komoly tudományos munkának és áltudománynak, manipulációnak szándékosan teret engedő amerikai társadalom normál működésének alapvető sajátossága az ellentmondásosság.²⁹ E fejlett és gazdag ipari társadalom ezért kizárólag úgy tud maximálisan teljesíteni, ha egyúttal beteg is, pozitívumainak záloga, hogy negatívumai is jelen legyenek. E társadalmi modell működése elfajzott emberi lényeket igényel: elpuhult, jómódú tömegeket, illetve igazgatókat és hivatalnokokat, akik immorálisan tevékenykednek az üzleti és a politikai szféra csúcsein. „Kísérleti definícióként azt mondhatjuk, hogy a ’beteg társadalom’ alapintézményei, viszonyrendszere valamint felépítése olyan, mely megtagadja a rendelkezésre álló anyagi és szellemi források felhasználását az egyéni szükségletek optimális fejlesztése és kielégítése terén”.³⁰

Egy anyagi javakban bővelkedő demokrácia ilyen állapotban tartása a társadalom tagjainak manipulációjával lehetséges, egyfajta mesteri finomhangolással, mely ellentmondást nem tűrő agresszivitással tör célja felé. Az egyéni vágyak átprogramozása, a háttérből irányítottág a modern demokráciákban már nem olyan nyilvánvaló, mint ahogy a maga korában Marx előtt megmutatkozott. A kizsákmányoltság a bőség társadalmában jóval furfangosabb eredményre vezet, melyhez „szükséges, hogy az egyénben libidinális vágy ébredjen az árucserére, a vásárlásra (vagy eladásra), a szolgáltatások igénybe vételére (vagy nyújtására), a szórakozásra és a státuszszimbólumok birtoklására – mert a társadalom létezésének ezek folyamatos előállítása és elhasználása a záloga. Más szóval a társadalmi szükségleteknek egyéni szükségletekké kell válniuk, ösztönös szükségletekké”.³¹ Emögött nincs semmiféle összeesküvés, a mindennapi élet ilyenné vált: mindenki részt vesz benne, mindenki fenntartja, mindenki ezt tanulja és tanítja, ezt harsogja a média, ezt követeli meg a munkahely, ez irányítja a rekreálódást, és emiatt nem lóg ki senki a tömegből.

Csakhogy ember, munkája megkönnyítése érdekében annyi áttételt helyezett önmaga és a természet közé, hogy a termelés és a fogyasztás egyaránt elembertelenett, gépies, semleges rutinná vált. Marcuse szerint a technológiai haladás hatására a gazdag és civilizált társadalom embere végleg legyőzhetné az elidegenült munkát, napjaiba beférkőzhetne a növekvő szabadidő, valódi önmegvalósítást vihetne véghez, vagyis kialakulhatna egy gyökeresen új életforma, egy új morál – de nem ez történik. A társadalomban szunnyadó lehetőségek nem teremtenek új világot, nem jön létre a szabadság új formája, ehelyett a termelésben és a fogyasztásban ölt testet az a mérhetetlen energia, mely bebetonozza a jelent. Az ember szerepe erőforrásként, munkaeszközként csökkent ugyan a 20. század második felében, de a termelés az ipari társadalomban nem állhat meg: ha nem fontos, valódi szükségleteket kielégítő javakat, akkor luxust vagy felesleget – de változatlan iramban és szigorúan bémunkásként – az embernek termelnie kell valamit.

A megszűnő kihívások, a pusztá gépezetlő-lét frusztrálttá teszi az egyént, aki ennek hatására gyakran mogorva és agresszív viselkedésmódba burkolózik. A tömegtársadalom zsúfoltsága, lendülete és zaja szintén hajlamossá tesz az agresszivitásra, mert ellehetetleníti azt a biológiai szükségletet, hogy az egyén egy időre nyugalmat leljen. Az életmód eme sajátosságait tetézi a médiából áramló brutalitás. „A nyelv és a képi világ brutalizálása, a legújabb gyarmati háborúk áldozatainak lemészárlása, elégetése, megmérgezése és kínzásának láttatása jól átgondoltan, egyfajta pozitív, néha humoros stílusban történik, s ez vegyül a fiatalok bűnözők tetteiről szóló hírekkel, a sporteseményekkel, a karambolokkal, a tőzsdei tájékoztatásokkal és az időjárás jelentéssel”.³²

Marcuse a Johnson-éra alatt eszkalálódó vietnami háború hatásait elemezve arra a következtetésre jut, hogy a háttérben „pszichológiai habituáció” alakul ki a háborúval kapcsolatban: az amerikai társadalom anélkül érzi magáénak a háborús mindennapokat, hogy az öldöklés realitásából részesülne. Az átlagember napi gyakorisággal nyomon követi a veszteséglistákat, a hadmozdulatok állását, a frontokról készült vizuális anyagot, a szétlőtt, napalmmal el- vagy megégetett, DDT-vel megmérgezett emberek látványát, és ezek az élmények beépülnek a demokrácia nyújtotta kényelembe, a kollektív tudatba. A konzumerizmus mindennapisága kiegészül a háború mindennapiságával, megszokottá válik, hogy a reklámok, a sport és a politika hírei közé beékelődnek a hadi jelentések – békeidőben. A nyers erő brutalitása testet ölt a kereskedelmi termékekben is: az autóiipar jóvoltából a vevő a távolságot egy Viharmadárban, egy Fúriában vagy egy Fergetegben hidalhatja át, miközben üzemanyagtankjában egy tigris munkál.³³ Az ellenség pocskondiázása, gyűlölete megengedett, akárcsak a belső ellenségé, a háború ellen tiltakozóké, őket mozdatlan csöcselékként ábrázolják, akik képtelenek megérteni azokat a magasabb és mélyen demokratikus összefüggéseket, melyek a hadműveleteket vezérlik. A beszédmód Marcuse szerint egyenesen az orwelli receptet

²⁹ Herbert Marcuse: *Aggressiveness in Advanced Industrial Societies*. In Herbert Marcuse: *Negations*. MayFlyBooks, London, 2009, 187.

³⁰ Uo. 189.

³¹ Uo. 191.

³² Uo. 195.

³³ Uo. 196.

követi, „az ellenség szájából a béke háborút jelent, a védekezés támadást, míg a tisztességes oldalon az eskaláció önmérsékletet, a szőnyegbombázás pedig a békére való felkészülést”.³⁴ De pusztán a háború nem teremthetne ilyen mértékben irracionális környezetet, ehhez ugyanis elengedhetetlen az irracionálisan felépülő társadalom megléte is, mely a háborúban, a hadiiparban is gigászi üzletet talál, ami nemcsak nemzeti haszon, de a közösséget összekovácsló eszköz is.

A gazdag amerikai társadalomban tapasztalható agresszió, az embernek jól-lét helyett jólétet biztosító, esztelen termelést és fogyasztást kikényszerítő, az emberi idegrendszert szétziláló sajátosságain túl leginkább technológiai gyökerű. Marcuse e világ legaggasztóbb vadhaját *technológiai agresszióknak és kielégülésnek* nevezi. Az emberi lény erejét sokszorosán felülmúló gépi segédeszközök leextrémebb példái a tömegpusztító fegyverek, rakéták és lövedékek, míg a hétköznapiakban leginkább gépjárműként jelennek meg. Az agresszió átáramlik az emberből a tárgyba, a piszkos munkát a gép végzi el, így az agresszió okozta kielégülés nem lehet teljes, ismétlést igényel, hatványozott agressziót szül, ezzel párhuzamosan az egyén felelősségérzete és lelkiismerete meggyengül.³⁵ Mindez általánosítható: a gombnyomogatással több hektárnyi területen mindent elpusztító katona, vagy éppen a frusztrált, gépkocsival, motorcsónakkal ámokfutó polgár egyaránt áldozata és kivitelezője ezen eseményeknek. De a tömegtársadalomban a géppel végzett kegyetlenséghez hasonlatos a gépként viselkedő egyén által elkövetett kegyetlenség is: a bürokrácia, az államigazgatás számtalan egyén előírásokat követő cselekedeteinek agressziómorzsáiból építkezve válik hírhedten erős, egységes, mechanikus agresszorrá. Döntő különbség van tehát az agresszió primitívebb formái, a kézfegyverekkel végrehajtott egyéni akciók – azaz bűnök – végrehajtása, és a technológiai agresszió kivitelezése között, mely utóbbi a közvélekedés szerint nem bűn. „A gépkocsival vagy motorcsónakkal száguldozó sofőrt még akkor sem hívják gyilkosnak, ha történetesen az; és nyilvánvaló, hogy a rakétakilövő mérnökök sem azok”.³⁶

Ezen állapotok elfogadása mintegy lerombolja az igazság, az igazságosság becsületét. A média e jelenségeket féligazságokba csomagolja, magától értetődővé teszi, mert a tényeket az adott politikai és gazdasági érdekeknek megfelelően kommunikálja, értékeli. A történések egy idő után a leghajmeresztőbb zagyvaságokkal, olcsó humorral vagy éppen cinizmussal átítatva mérgezik milliók tudatát és erkölcsi érzékét, „a fogyasztó pedig hajlamos mindezt azonnal készpénznek venni – beveszi, mégha magától eltérő következtetésre is jutna”.³⁷

Az igazság relativizálása, „demokratizálása” egyre több korlátot bont le az ember pusztító énjé előtt. A folyamatosan ismételt reklámok, az évről évre ugyanazon kliséket tartalmazó üzenetek zajában, ebben az ismétlésekből álló offenzívában éli a modern ipari tömegdemokrácia embere a mindennapjait. Ez a zsongás, egyesülve a külvilág folyamatos zajával, hömpölygésével a mentális autonómiát, a gondolkodás szabadságát gátló tehetetlenséghez, behódoláshoz, a változás elutasításához vezet. Miként Freud ismétléskényszerben szenvedő betege, aki az enyhülést, a teljes tehetetlenséget, a végső nyugalmat kereste, úgy tesz a fennálló társadalom is, „mely az ismétlés mestere, egy hatalmas anyaméhhé válik polgárai számára”.³⁸ Marcuse egyáltalán nem biztos benne, hogy a kritikai attitűd tekintetében ekként nyugovóra térített tömegek számára lesz-e még felébredés, ugyanakkor megjegyzendő, hogy szemben például Adorno felfogásával, hajlamos kritikussai szerint utópikusnak tűnő kijelentésekre ragadtatni magát. Társadalomkritikai gondolatmenetébe időről-időre olyan kikapukat illeszt, melyek az általa feltérképezett negatívumok közül akár kitörési pontként is felfoghatók. Természetesen a realitás kényszere alatt rendre elvarrja ezeket a szálakat, de a változás lehetősége afféle zárványként felbukkan írásaiban.³⁹

Noha Marcuse a technológia emberre gyakorolt hatásáról rendkívül lesújtó képet rajzol, soha nem felejt el hangoztatni, hogy a technológia önmagában nem ellenség, nem pusztító tényező. Az 1969-ben megjelent *Esszé a felszabadulásról*-ban is megjelenik az a gondolatmenet, hogy bár a „technológia fátyla mögé bújik az uralom nyers jelenléte és a kereskedelemben működő osztályérdek”, de emellett szükségét érzi ismét megemlíteni, hogy „nem a technológia, nem a technika, nem a gép az elnyomás eszközei, hanem a bennük jelen lévő uralkodók, akik meghatározzák a gépek számát, élettartamát, az emberek életében elfoglalt helyét és nélkülözhetetlenségét”.⁴⁰

³⁴ Uo. 196.

³⁵ Uo. 198.

³⁶ Uo. 199.

³⁷ Uo. 200.

³⁸ Uo. 201.

³⁹ Espen Hammer: *Marcuse's Critical Theory of Modernity*. Philosophy & Social Criticism, 34/9, 2008, 1072. Ezt a fel-felbukkanó „idealizmust”, utópikusnak tűnő lehetőségkeresést, melyet radikális tudomány-és technológia kritikája mellett kifejt, számos „baráti” baloldali kritika érte. Ezek szerint alaptalanul, „marxiatlanul” vesz kölcsön egyetértőleg heideggeri, kanti és hegeli témákat. Ben Agger: *Marcuse & Habermas on New Science*. Polity, 9/2, 1976, 164. Mások technológiai determinizmussal, illetve múltba révedő romanticizmussal is vádolták. Jeffrey Herf: *The Critical Spirit of Herbert Marcuse*. New German Critique, 18, 1979, 26.

⁴⁰ Herbert Marcuse: *An Essay on Liberation*. Beacon Press, Boston, 2000, 12.

KÁDÁR, Zoltán: The Frankfurt School's Critique of Technology: The Anatomy of the Derailed Elightment II. Herbert Marcuse

This article is the second of the two-parter dealing with the Frankfurt School's Critique of Technology. The firts paert, which appeared in the previous issue, dealt with Horkheimer and Adorno, while this concluding part deals with the work of Marcuse.

